

A nyelvi környezet és a helyesírás*

1. A cím kettőssége arra a belső feszültségre és az ebből fakadó tantárgy-pedagógiai és szociolingvisztikai gondokra utal, amely a nyelv természetes belső változatossága, valamint a nyelvhasználat még változatosabb környezete és a helyesírás egységre törekvő szabályozottsága között fennáll. A belső változatosság jó-részt szóbeli, élőszóbeli változatosságot jelent, a helyesírás az írás, az írásbeliség egységét, az irodalmi nyelv egységét. A grafizáció és az írás kodifikációja talán a legfontosabb ösztönzője volt az egységes főváltozat kialakulásának. Az irodalmi nyelvben kötelező egységes helyesírás ma is a legfőbb, szinte szimbolikus megjelenítője nyelvünk viszonylagos egységének.

Noha az úgynevezett szekuláris nyelvészeti kutatások az elsődleges környezeti nyelvváltozatokra irányulnak, és az élőnyelvi megjelölés is a szóbeliséget hangsúlyozza, a szociolingvisztikának tekintettel kell lennie a nyelvhasználat írott változatára is. Lehet ugyan a nyelvváltozatok elvi, elméleti egyenértékűségéről beszélni, a valóságban azonban éppen egységes és közös, írott és beszélt volta emeli főváltozattá a köz- és irodalmi nyelvet. Nem véletlenül hangsúlyozza Einar Haugen az írott változat elsődlegességét a nyelvi tervezésben. (A sztenderd körüli viták nem vonják kétségbe az írott változat formaegységének szükségességét. Az az úgynevezett nyelvművelés-ellenesség viszont, amely a helyesírási hibák javítását is stigmatizálásnak minősíti, nem tesz jót a helyesírás tanításának, amelynek lényege éppen a hibák folyamatos és következetes javítása.)

Az ontogenezis ebben is modellálja a filogenezist, a szinkrónia a diakróniát. A helyesírás tanítása és tanulása, a helyesírás buktatói visszautalnak az évszázadokkal korábbi hosszas vívódásra, vajúdsra: a grafémák többértékűségére és interferenciájára a latin és más nyelvek mintájára, a regionális formák jelenlétére, a felekezeti és más jellegű írásváltozatokra. Amikor néha ma erdélyi tanulók következetes *különbség* – *külömbőség* írásváltozatát nézem, mintha katolikus-protestáns megoszlást tapasztalnék, nem beszélve persze a *keresztény* – *keresztyén* változatokról; mint ahogy annak is van (vagy volt eredetileg) ideologikus háttere, hogy kis vagy nagy kezdőbetűvel írjuk-e ünnepeink nevét. Szintén ideológiai okokból váratott magára a *transzszilvanizmus* szó helyesírási kodifikációja, amikor

* Elhangzott a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny Kárpát-medencei döntőjén 2000. június 25-én.

pedig erre sor került 1990 után, további következetlenségeket szült, mert eltért a már kialakult írásgyakorlattól.

2. Mindaz, amit a továbbiakban ki szeretnék fejteni, nem alibikeresés, nem annak az igazolási szándéka, miért gyenge a kisebbségi és főként az erdélyi tanulók helyesírása. Ebben és egyebekben is a harmincas évek nevezetes erdélyi püspökének, Makkai Sándornak a *Magunk revíziójában* megfogalmazott és követendő szabályához igazodom, hogy amíg a kisebbségi életben valamely, számkra kedvezőtlen jelenségnek, helyzetnek belső oka is van, vagy belső oka is lehet, addig azt semmiképpen nem szabad a külső körülményekre hárítani. Márpedig a helyesírás országosan rossz helyzetének elsősorban belső, az anyanyelvi oktatással kapcsolatos okai vannak.

1993 és 1997 között készült az az országos felmérés, amely tényszerűen is igazolja: „egy erdélyi diákra majdnem kétszer [...] több hiba jut, mint egy magyarországi tanulóra az általános iskola évfolyamain; a gimnáziumban már nagyobbak a különbségek: a 10. osztályban ötször [...], a 12. osztályban kétszer [...] jut több hiba egy erdélyi diákra” (Pletl 1997: 101). Ennek ismeretében is mondhatjuk, hogy éppen a „simonyisok” korosztálya a leginkább versenyképes a nemzeti döntőn, a gimnazisták gyulai versenyén már saját súlycsoportjukban, a határon túliak kategóriájában is rendszerint gyengén szerepelnek. (A magyar nyelvű oktatás országosan gyenge teljesítményét mutatja egyébként, hogy az érettségizők helyesírása gyengébb, mint az általános iskolai végzősöké; jellemző, hogy az érettségien nem is pontozzák a helyesírást!) Vigasztaló mindebben az, hogy a legjobbak helyesírási teljesítménye viszonylag közel áll egymáshoz a nyelvi régiótól függetlenül. És annyit legalább elértünk, hogy nem mindenki számára elérhető áron ugyan, de a könyvüzletek polcain hozzáférhető a helyesírási szabályzat és szótár valamelyik magyarországi kiadása.

A magyar nyelvű felsőoktatásban, mind a hallgatók, mind az oktatók körében, szintén gondok vannak a helyesírással. Ezért tanszékünk lehetőségként felajánlotta a helyesírás tanítását és gyakorlását a kolozsvári egyetem magyar tagozatának. Egyelőre nem sokan élnek ezzel a lehetőséggel. Az elfogadható megoldás az lehetne, ha a tanárképzés programjában minden szakon megkövetelnék a kifogástalan helyesírást.

Az oktatási intézmények maguk sem tulajdonítanak kellő jelentőséget a helyesírásnak: az igény csak a magyar nyelv és irodalom szak óráihoz kapcsolódik, az iskolai környezetben, hirdetéseken, táblavázlatokon, ellenőrizetlen munkafüzetekben a tanuló inkább a rossz példával találkozik.

Semmivel sem kedvezőbb a közéleti írásbeliség, a nyomtatásban is megjelenő szövegek helyesírási színvonala. Túl vagyunk azon, hogy mindezt a számítógépes szövegszerkesztésre háríthatnók: egyszerűen provinciális tudatlanság, nemtörődömség, a szerkesztés és a kiadás kapkodó szakszerűtlensége okozza, hogy fontos kiadványok jelennek meg minősíthetetlen nyelvi és helyesírási színvonalon. (Erről ír igen kritikusan Kósa Ferenc kollégám [2002].)

Az általános kedvezőtlen kép magyarázatoként utalni szeretnék arra, hogy az elmúlt szabad évtizedben Erdélyben általánosan romlott az anyanyelvű oktatás

hatékonysága az alsó tagozaton (emiatt hiányzik a helyesírás megalapozása); az általános iskola felső tagozatán egy, a korábnál kevésbé átgondolt magyar nyelvi tanterv került bevezetésre, és ezen a helyzeten a közben elkészült tankönyvek sem javítottak; a gimnáziumi osztályokban pedig gyakorlatilag továbbra is hiányzik az anyanyelvvel való foglalkozás. Ezekben a hetekben készült el egy új tantervi koncepció, amely alkalmas lehet arra, hogy a helyzet gyökeresen megváltozzék: a helyesírás tanítását és az ezzel kapcsolatos követelményeket következetesen előírja, gimnáziumi szinten felhívja a figyelmet a magyar és a román helyesírás kontrasztív alapú tudatosítására. Az újabb bizonytalanság azzal kapcsolatos, hogy lesznek-e ennek megfelelő új tankönyvek, megváltozik-e maga az oktatás, érvényesíthetők lesznek-e az új követelmények.

3. Nem új az a felismerés, hogy az anyanyelvi nevelés (mint minden nevelés) függ a nyelvjárási, nyelvi környezettől. A *Magyar dialektológia* kézikönyvében Kiss Jenő számos hazai és még több külföldi oktatási tapasztalatra és vizsgálati eredményre hivatkozik, amelyek kétséget kizáróan igazolják, hogy a tanulók szóbeli és írásbeli hibáit, de magát az iskolai előmenetelt is jelentős mértékben befolyásolja a nyelvjárási környezet vagy általánosítva: a környezeti nyelvváltozat (Kiss 2001: 145–56). Erdélyben a nyolcvanas évek elején Bíró Zoltán végzett olyan vizsgálatokat, amelyek a falusi tanulók nyelvileg hátrányos helyzetét elemezték a városiakéhoz viszonyítva (Bíró 1984).

Az anyanyelvi oktatásban tehát két nyelvi változatnak van kitüntetett szerepe: a vernakulárisnak és a sztenderdnek. Az előző évek vitáiban általánossá vált az a nézet, hogy a magyar esetében még a külső régiókban sem indokolt a közmagyart a környezeti változattól elvonatkoztatva vagy éppen annak ellenében oktatni egy diglossziás elrendeződésnek megfelelően vagy annak érdekében. A cél „a funkcionális-szituatív kettősnyelvűség” kialakítása (Kiss i. m. 150), amely az eddigieknél határozottabban és bátorítóbban épít az elsődleges nyelvváltozatra (a nyelvjárásra is), a köznyelvet rugalmasabban és nyitottabban kezeli, az egységes helyesírás kodifikációját pedig kiterjeszti a kisebbségi változatokra is. Az alapot jelentő környezeti nyelvváltozatnak, anyanyelvjárásnak a beszélt köznyelvtől való eltérése különböző fokú és különböző jellegű. Az eltérések nagyobbak és változatosabbak a peremrégiókban. Minden nyelvváltozatban van egyébként többlet és van hiány más nyelvváltozatokhoz viszonyítva, a nyelvjárás többnyire hátrányt jelent az oktatásban, de jelenthetne előnyt is, ha az anyanyelv-pedagógia képes volna kihasználni a többleteket, ha megvolnának a módszerei és eszközei arra, hogy a főváltozatot a környezeti nyelvváltozatra és ne annak ellenében építse.

A környezeti nyelvváltozatoknak lényeges vonásuk tehát a regionalitás: „a 6–14 éves korú magyar anyanyelvű gyermekeknek több mint fele (ma is) nyelvjárási háttérű és környezetű (a maga változatos nyelvi, nyelvhasználati következményeivel)” (Kiss i. m. 151). Ez a magyarországi arány, amely kisebbségi régiókban úgy módosul, hogy ott gyakorlatilag minden gyermek az anyanyelv kétnyelvű környezeti változatába születik, abban él, a regionális vonások pedig általánosabbak, erőteljesebbek és élőbbek, és ehhez járul még az anyanyelvi nyelvhasználat funkcionális korlátozottsága. Messzire vezetne annak kifejtése, hogy

mindez: a kétnyelvű környezet, a nyelvi hagyomány és az élőnyelv fokozottabb regionalitása milyen értelemben és vonatkozásban jelenthet(ne) előnyt (többletet), és jelenthet hátrányt (hiányt). Mégis a hiány érzete a fokozottabb, a hátrányos helyzet következményeit tapasztalhatjuk és rögzíthetjük vizsgálatainkban. A köznyelv, a közös nyelv, az írásbeliség közös és egységes szabályai nehezebben érvényesíthetők.

A nyelvjárási jelenségekkel kapcsolatos helyesírási gondok és hibák viszonylag jól ismertek a szakirodalomból. A kétnyelvű környezet csak fokozza például azokat a tendenciákat, amelyek gyengítik a rövid-hosszú szembenállást a hangrendszerben, az időtartam sokszor már csak a hangsúly kísérelése, mint több környező nyelvben. A mezőségi nyelvjárás szórványkétnyelvűsége gyakorlatilag semlegesíti az említett oppozíciót. Ez ma már Kolozsvárnak és környékének regionális köznyelvében is általános. A sóvidéki Parajd általános iskolásainak dolgozataiban nem ritka az ejtésben kieső azonszótagú *l* elmaradása: *belehót, búsut, ehasználta* (Csíki 1987: 105–6). Ilyen körülmények között (és általában a legtöbb nyelvjárási környezetben) értelmezhetetlen a magyar helyesírásnak a kiemelésre építő alapelve. Esetleg a beszédoktatásnak lehet az az alapelve, hogy időtartam tekintetében az írást kövesse. Általános iskolai szinten természetesen nem ritka az írásban is jelölt *a*-zás, *i*-zés, a *cs*-zés a Mezőségen (*kucsá*) vagy ennek ellentéte: a hiperkorrekció, a normatúlteljesítés (*matyka*) sem. Bizonytalanságot okoz a nem kodifikált (regionális?) változatok megítélése, például: *jösztek – jőtök, elvész – elvesz – elveszik – elveszlődik, játsszunk – játszodjunk*, a tájszavak: *fuszulyka – fuszujka, muszuj – muszuly* stb. Elvileg ezek a változatok az írásbeliségben is megjelenhetnek, megítélésükre helyesírási szempontból sincs egységes álláspont.

4. Ha a helyesírás helyzetét az anyanyelv és a domináns államnyelv viszonylatában nézzük, akkor azt tapasztaljuk, hogy az ennél is bonyolultabb. A két nyelv aszimmetrikus státusbeli helyzetéből fakad, hogy a viszonylag kiterjedt, ám arányaiban és részleteiben kevésbé vizsgált nyelvcsere és nyelvvesztés folyamatában a nyelvfelejtésnek, a nyelv visszaszorulásának és leépülésének, a nyelvi erózióknak el nem hanyagolható kísérő jelensége, hogy jelentős (és valószínűleg növekvő) az anyanyelvi írástudatlanság. Az orális, a kizárólagos szóbeliség nemcsak a moldvai magyarok magyar nyelvűségét jellemzi: kiterjedt a szórványok szubtraktív kétnyelvűségében, a nagyvárosok lakótelepi szórványaiban, a sport, a művészet, a gazdasági élet területén sikeres magyarok körében. A román iskolázottságú értelmiségiek, pedagógusok, természettudósok vagy akár kisebbségpolitikusok magyar íráskészsége néha alig éri el az alsó tagozatosok szintjét. (Mindig kissé szorongva nézem, ha akár akadémiai szintű szakmai rendezvényen egyik-másik erdélyi kollégám vetítéssel teszi nyilvánossá helyesírási gyarlóságait.)

Ha a kétnyelvűség alacsony szintű, illetve szubtraktív jellegű, például szintén a szórványokban vagy nyelvjárászigeteken (Oltszakadát), a másodnyelvi dominancia miatt erőteljesebben érvényesülnek a másodnyelvi írásbeliség betűinek hangértékei és helyesírási szabályai, gyakori a betűcsere (pl. a csángó írásbeliségben).

Az említett országos felmérésnek az egyik paradoxális következtetése, hogy a magyar nyelvű oktatás keretei között nincs feltűnő mennyiségi különbség a do-

minánsan magyar környezetű és a szórványhelyzetű tanulók teljesítménye között. Más statisztikákból azonban tudjuk, hogy szórványkörnyezetben sokkal nagyobb a már eleve román nyelven tanuló, emiatt magyarul írni sem tudó magyar gyerekek aránya (ez akár 70–80%-os is lehet az országos 30–40%-hoz viszonyítva). Releváns viszont, hogy a magyar országhatár menti megyékben (bizonyára a tömegkommunikáció kedvező hatása következtében) lényegesen jobb a tanulók helyesírása: a szórványnak tekinthető Arad megyeiek átlaga 3,5-ször jobb, mint a szintén szórvány Hunyad megyeieké, a Szatmár megyei átlag 3,3-szer jobb, mint a Kolozs megyei (Pletl i. m. 65).

Nem rendelkezünk összehasonlító vizsgálattal a magyar tanulók magyar, illetve román helyesírásának színvonaláról. Nem volna azonban meglepő, ha kiderülne, hogy a dominánsan magyar nyelvi régiókon kívül általában jobb a magyar tanulók román helyesírása. Mind az iskolai helyesírásban, mind a magyar nyelvű publikációkban nagyon gyakoriak ugyanis a kontaktusjelenségnek, elsősorban interferenciajelenségnek minősíthető helyesírási hibák. Ilyenkor a felcserélő kétnyelvűség jellegének megfelelően az első nyelvi helyesírási szabályok helyett a másodnyelvi szabályok érvényesülnek. Lanstyák István három ilyen tipikus esetet említ a magyar–szlovák nyelvi interferencia köréből: 1. intézménynevek és egyéb tulajdonnevek (pl. az ünnepnapok nagy kezdőbetűs) szlovákos írása; 2. a köznévi betűszók írásmódja; 3. az idézés helyesírási hibái (2000: 194). Csernicskó István, mint a helyesírási kodifikáció problémáját, szintén említi a történelmi évfordulók (ünnepek) írásmódját, valamint a helységnevek oroszról való (hagyományos) vagy az ukránhoz igazodó (új) átírását (1998: 142–4). Ez egyébként a románt is érintő elvi kérdés: joga van-e az ukrán, román, szlovák stb. hatóságnak vagy akadémiának magyar nyelvi kodifikációs kérdésekben véleményt nyilvánítani vagy éppen rendelkezni. Kire lehetnek kötelezőek ezek a rendelkezések?

Hasonló, az írásbeliségben jelentkező interferenciára a magyar–szerb kétnyelvűségből is vannak példák: „szerb hatásra idegen szavak a normától eltérően jelentkeznek ejtésben vagy írásban – állapítja meg Göncz Lajos – (pl. *hémia kémia* helyett, *akkreditál akkreditál* helyett, *deffiniál definiál* helyett, *rentabilis rentabilis* helyett)” (1999: 144).

A magyar–román nyelvi interferenciának hasonló következményei vannak a helyesírásban. Legáltalánosabb és legerőteljesebb a román helyesírás hatása a központosításban (pl. a vesszőhasználatban, az idézőjel-használatban, „*Babeş-Bolyai Tudományegyetem*”), a magyartól eltérő szabályok érvényesülnek a szavak elválasztásában (az *r* és az *l* az előtte álló mássalhangzóval együtt kerül át a következő szótagba, ebből lesz aztán a magyarban a *kon-krét*, *re-klám* típusú makacs helyesírási hiba). Román minta érvényesül a keltezésben, a tulajdonnevek írásában (intézménynevek, helységnevek és egyéb földrajzi nevek írása), az idegen szavak írásában (*pszichológia*, *tehnika* stb.), a mozaikszavak írásában stb. Teljesen következtelenül, akár ugyanabban az újságszövegben szerepel például ugyanannak az intézménynek (*Nemzetközi Valutaalap*), politikai pártnak a román, a magyar és az angol betűszavas említése. Mintha a szerzőknek, szerkesztőknek nem volna tudomásuk arról, hogy a betűszó és a mozaikszó is a nyelvhez tartozik, az is vagy magyar szó, vagy idegen szó. Nincs kodifikálva kellőképpen az írásban is előfor

duló román kölcsönelemek írásmódja. Az ezt tárgyaló szakmunkák (az is, amelyet mi írtunk és Bakos Ferencé is) azt sugallják, hogy minden ilyen szót a magyar kiejtésnek megfelelően kell írni, holott ezek között nagyon sok az olyan idegen szó, amelynek az eredeti nyelvbeli írásmódja indokolt.

Az oktatáson kívül jelentős szerepe van az interferencia létrejöttében a hivatalosnak tekintett és hivatalosként tisztelt feliratok, intézménynevek vizuális hatásának.

5. Az adott nyelvi környezetben alapvetően változtatni nem lehet. Változtatni lehet viszont a helyesírás iskolai tanításán. A romániai kerettanterv alsó tagozaton lehetővé teszi például felzárkóztató programok bevezetését. Ez lehetne szókincsbővítés, beszédgyakorlat vagy éppen a helyesírás gyakorlása. Következetessé kellene tenni a gyakorlást, a folyamatos ellenőrzést és a követelmények érvényesítését.

Az attitűdnek is meg kellene változnia, amely – noha a közösség léte, jövője szempontjából legfontosabbnak az anyanyelvűséget tekinti – nem tulajdonít kellő jelentőséget magának az anyanyelvnek, a nyelvhasználatnak, az írás pontosságának és fegyelmezettségének. A nemzet nyelvi és kulturális egységének megteremtése és fenntartása nem a szavakon, nem a politikai nyilatkozatokon múlik, hanem például az ékezeteken, amely lehull vagy nem hull le nevünkről, a vesszőhasználaton, szóval a nyelvhasználat közös gyakorlatán.

Az írás további szabályozásában pedig nem a szűkítésre, hanem a bővítésre kellene törekedni, például az elfogadott írásváltozatok körének bővítésére. Másrészt célszerű volna a kodifikáció következetes kiterjesztése a Kárpát-medence nem magyarországi magyar földrajzi neveire. Meg lehetne fontolni azt is, nem volna-e indokolt az általánosabb európai írásgyakorlathoz igazodni például az ünnepek nevének nagy kezdőbetűs írásában.

Péntek János

SZAKIRODALOM

- Bíró Zoltán 1984. *Beszéd és környezet. Tanulmányok az anyanyelvhasználat köréből*. Kriterion, Bukarest.
- Csernicskó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest.
- Csiki Zoltán 1987. *Parajd nyelvi állapota. A tájnyelv és a tanítás viszonya*. Kézirat.
- Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Osiris–Forum–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Újvidék.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris, Budapest.
- Kósa Ferenc 2002. Mondd és írd!, nyelművelés. *Krónika* május 18–19.
- Lanstyák István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Osiris–Kalligram–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Pozsony.
- Pletl Rita 1997. *Erdélyi helyzetkép az iskolai helyesírásról*.

SUMMARY

*Péntek, János***Linguistic environment and orthography**

The two parts of the title are meant to refer to an internal tension, with consequent educational-methodological and sociolinguistic problems, that obtains between the natural intrinsic variability of language (with even more variability in the environment of language use) and the regularised and uniform character of orthography. The uniform spelling that is obligatory in literary uses of Standard Hungarian is still a major symbolic embodiment of the relative unity of this language. Unfortunately, in Hungarian-speaking communities outside the borders of Hungary, the general standard of spelling is rather poor. It is even more discouraging that items of public writing, texts appearing in print, are usually just as poorly spelt. Mother tongue education depends on the dialect (or language) environment. Pupils' errors in speech or writing, and their school record in general, are determined to a large extent by their dialect environment or, more generally, the language variety of their environment. Bilingualism (the knowledge of both the mother tongue and the dominant state language) may engender problems as well. In the context of language shift and language loss, it is a non-negligible side effect of the process of forgetting one's language, of having it supplanted and degraded, or linguistic erosion for short, that mother tongue illiteracy is widespread (and probably spreading). It is quite impossible to change the linguistic environment to any significant extent. What can be changed, however, is the teaching of orthography in schools.

As far as further regularisation of spelling is concerned, it is the increase, rather than decrease, of possibilities that ought to be aimed at; for instance, the range of accepted versions should be made larger. On the other hand, it would be expedient to extend consistent codification to Hungarian geographical names in the Carpathian Basin, outside Hungary. It would also be worth considering whether the general practice of European spelling systems should be followed, for instance, in writing the names of holidays with a capital letter.